

SCHAKELEN MET BELEID

De schakelklas in het taalbeleid van de school

PARTNERS

IN LOKAAL

ONDERWIJSBELEID

Dienstverlening jeugd en onderwijs

Vereniging van
Nederlandse Gemeenten

INHOUDSOPGAVE

1. De schakelklas	4
2. Geen schakelklas zonder taalbeleid	6
3. Taalbeleid tot stand brengen	8
4. Woordenschat in de schakelklas	12
5. Lezen in de schakelklas	16
6. Nazorg: een zorg voor taalbeleid	18
7. Bondgenoten bij taalstimulering in de schakelklas	20
Literatuur	24

SCHAKELEN MET BELEID

de schakelklas in het taalbeleid van de school

PARTNERS

IN LOKAAL

ONDERWIJSBELEID

Dienstverlening jeugd en onderwijs

Vereniging van
Nederlandse Gemeenten

VOORWOORD

Deze brochure maakt deel uit van het VNG-programma Kwaliteit van Uitvoering (KvU). Het doel van dit project is gemeenten te ondersteunen bij de opzet van lokaal onderwijsbeleid vanaf augustus 2006.

De schakelklas in relatie tot het taalbeleid van een school staat centraal in de brochure. Na een schets van het kader waarbinnen gemeenten en schoolbesturen werken aan de totstandkoming van schakelklassen, gaat de brochure in op taalbeleid op scholen, vanuit het perspectief van de schakelklas. De auteurs laten zien hoe het onderwijs in de schakelklas deel uitmaakt van een doorgaande lijn door de hele school, met een aantal specifieke accenten voor de doelgroep van de schakelklas.

De brochure biedt nuttige informatie voor alle betrokkenen bij de schakelklas, maar is vooral bedoeld voor degenen die direct betrokken zijn bij het tot stand brengen van een samenhangend taalbeleid binnen de school: taalcoördinatoren, directies, intern begeleiders en leerkrachten.

Kijk voor meer informatie over Kwaliteit van Uitvoering op: www.delokaleeducatieveagenda.nl

Kijk voor meer informatie over de schakelklas op: www.schakel-klassen.nl

DE SCHAKELKLAS

De schakelklas is voor de meeste scholen een onbekend fenomeen. Daarom beschrijven we in dit eerste hoofdstuk de algemene kenmerken van de schakelklas en het wettelijk kader waarbinnen schakelklassen georganiseerd worden. Deze informatie dient als achtergrond voor de volgende hoofdstukken, die meer inhoudelijk ingaan op de relatie tussen taalbeleid en schakelklassen.

WAT IS EEN SCHAKELKLAS?

Schakelklassen zijn klassen voor basisschoolleerlingen die vanwege een grote taalachterstand onder hun niveau presteren. Zij volgen gedurende een jaar intensief taalonderwijs in de schakelklas en stromen daarna terug in het reguliere onderwijs. Het is de bedoeling dat deze leerlingen daardoor een betere kans hebben om uiteindelijk in het schooltype terecht te komen dat past bij hun eigenlijke cognitieve niveau. De schakelklas kan georganiseerd worden voor iedere leeftijdsgroep in het basisonderwijs.

In de wet staat beschreven dat een schakelklas op drie manieren kan worden vormgegeven:

- Voltijd tijdens schooltijd: de leerlingen volgen gedurende één schooljaar al het onderwijs in een aparte groep.
- Deeltijd tijdens schooltijd: de leerlingen volgen gedurende één schooljaar een deel van de lessen in een aparte groep, met een minimum van 8 uur per week.
- In de verlengde schooldag: de leerlingen volgen gedurende één schooljaar lessen buiten de reguliere schooltijd, in het verlengde deel van de verlengde schooldag, met een minimum van 100 uur per schooljaar (gemiddeld 2,5 uur per week).

¹ Vanaf 1 augustus 2007 krijgen scholen ook de beschikking over middelen voor de eerste opvang van vreemdelingen. Die kunnen de scholen inzetten voor schakelklas-onderwijs aan neveninstromers.

WETTELIJK KADER

Op 1 augustus 2006 treedt een nieuw wettelijk kader voor het onderwijsachterstandenbeleid in werking, waardoor het inrichten van schakelklassen structureel en voor alle gemeenten mogelijk is. Gemeenten ontvangen jaarlijks een budget voor onderwijsachterstandenbeleid, dat zij moeten inzetten voor voorschoolse educatie en kunnen inzetten voor schakelklassen in het primair onderwijs.

De voorwaarden voor het onderwijsachterstandenbeleid zijn geformuleerd in het 'Besluit vaststelling doelstelling en bekostiging onderwijsachterstandenbeleid 2006-2010' (Algemene Maatregel van Bestuur). Daarin zijn ook bekostigingsvoorwaarden en wijze van verantwoording voor de schakelklassen voor de kleinere en middelgrote gemeenten opgenomen. De kleinere en middelgrote gemeenten ontvangen een 'specifieke uitkering' voor voorschoolse educatie en schakelklassen. Met de grote steden zijn aparte afspraken gemaakt over de schakelklassen.

ROLVERDELING GEMEENTEN, BESTUREN EN SCHOLEN

De gemeente is wettelijk verantwoordelijk voor het vaststellen van de criteria voor de selectie van leerlingen voor de schakelklas en voor de keuze van de school of scholen waar de schakelklas wordt georganiseerd. Van de gemeente wordt verwacht dat zij deze keuzes maakt in overleg met de schoolbesturen.

In de praktijk nodigt de gemeente schoolbesturen of scholen uit om te komen met een voorstel voor een schakelklas. Ook komt het voor dat scholen zelf het initiatief nemen om een voorstel bij de gemeente neer te leggen. In overleg wordt vervolgens besloten voor welke variant men kiest en welke school de schakelklas gaat uitvoeren.

Als men kiest voor een schakelklas op wijk- of gemeenteniveau, krijgt de school met de

schakelklas te maken met andere scholen die leerlingen kunnen aanmelden voor de betreffende schakelklas. Dat betekent dat er op bestuurlijk niveau afspraken gemaakt worden over werking, selectie, aanmeldingsprocedures, communicatie tijdens het schakelklasjaar en nazorg na afloop van de schakelklas.

De gemeente en de scholen financieren de schakelklas gezamenlijk: de gemeente vanuit de specifieke uitkering voor schakelklassen (eventueel aangevuld met andere middelen) en de school vanuit de gewichtengelden, middelen voor vroegschoolse educatie en reguliere middelen¹.

De school waar de schakelklas wordt ingericht is zelf verantwoordelijk voor de praktische organisatie en de inhoudelijke invulling van het onderwijsprogramma. In veel gevallen wordt de schakelklas georganiseerd met externe ondersteuning, bijvoorbeeld van de schoolbegeleidingsdienst.

LEREN VAN ERVARINGEN

Om ervaring op te doen met de schakelklas hebben 21 gemeenten in het schooljaar 2005-2006 in totaal 24 'pilotschakelklassen' ingericht. Deze ervaringen zijn te vinden op de website over schakelklassen en in verschillende brochures voor gemeenten en scholen.

Het schooljaar 2006-2007 mag gebruikt worden om de invoering van de schakelklas voor te bereiden. De ervaring leert dat een goede voorbereiding inderdaad flink wat tijd vergt. In de brochure *De schakelklas: een stapsgewijze aanpak* (Hoogeveen & Broekhof, 2006) wordt beschreven welke stappen in het proces gezet moeten worden.

Meer informatie over de schakelklas is te vinden op: www.schakel-klassen.nl. Hier vindt u ook de brochures die uitkomen in de *Schakelklas Informatiereeks* voor gemeenten en scholen.

INHOUD VAN DEZE BROCHURE

Deze brochure over de schakelklas en taalbeleid is bedoeld om scholen te helpen bij het maken van inhoudelijke keuzes voor de schakelklas. De brochure laat zien welke plaats het schakelklas-onderwijs inneemt in het taalbeleid van de school en welke accenten belangrijk zijn voor verschillende doelgroepen. We beperken ons daarbij tot de belangrijkste aandachtsgebieden en doelstellingen.

In een laatste hoofdstuk richten we de aandacht op de bondgenoten die de school kunnen helpen om de taalontwikkeling van de schakelklas-leerlingen te bevorderen. De reden daarvoor is dat in de praktijk blijkt dat het inrichten van de nieuwe voorziening binnen de school soms zoveel aandacht vraagt, dat men de kansen van samenwerking met buitenschoolse partners wel eens uit het oog verliest.

De informatie in de brochure is gebaseerd op wettelijke regelingen, de ervaringen van de pilotgemeenten en wetenschappelijke inzichten in goed taalonderwijs.

Taalbeleid wettelijk verplicht

Taalbeleid is een zaak voor alle scholen die te maken hebben met kinderen met taalachterstanden. De Tweede Kamer heeft op 21 juni 2005 een wijziging aangenomen in de Wet op het Primair Onderwijs waardoor de rol van het onderwijs in de sociale integratie van jongeren wettelijk is verankerd. De wetwijziging zegt over het taalbeleid op scholen het volgende: 'Het onderwijs wordt zodanig ingericht dat daarbij op structurele en herkenbare wijze aandacht wordt besteed aan het bestrijden van achterstanden in het bijzonder in de beheersing van de Nederlandse taal.' De tekst van de wet is opgenomen in Staatsblad 678 van 22 december 2005.

GEEN SCHAKELKLAS ZONDER TAALBELEID

De schakelklas staat niet los van de rest van de school. Als het goed is, sluit het onderwijs (inhoud én didactiek) aan op het onderwijs in de groepen die voorafgaan aan de schakelklas en de groepen die erop volgen. In dit hoofdstuk wijzen we op het belang van een schoolbreed taalbeleid, waarbinnen die aansluiting gerealiseerd kan worden.

HET BELANG VAN SAMENHANG

In de schakelklas krijgen leerlingen een jaar lang intensief taalonderwijs. In vergelijking met het reguliere onderwijs is het aantal leerlingen kleiner (8 tot 12 leerlingen) en het taalaanbod groter, waardoor iedere leerling meer kansen krijgt om taalvaardiger te worden. De effectiviteit wordt nog eens versterkt doordat de school vaak haar beste leerkracht voor de klas zet. Het is echter een valkuil om de schakelklas te zien als een op zich staande oplossing voor leerlingen met een taalachterstand. In het pilottraject bleek dat scholen die hun aandacht uitsluitend gericht hadden op de schakelklas zich aan het einde van het schooljaar ongerust begonnen af te vragen hoe het nu verder moest met de kinderen die de schakelklas gingen verlaten. Hier raakt de schakelklas aan het reguliere onderwijs. De schakelklas hangt dus samen met wat elders gebeurt in de school. Het is een vervolg op een voorgaand traject en tegelijkertijd een voorbereiding op het volgende jaar en daarmee maakt het deel uit van een doorgaande lijn. Daar komt bij dat de leerlingen in de schakelklas niet de enige leerlingen zijn met een taalachterstand. Ook voor andere leerlingen is effectief taalonderwijs belangrijk; ook zij zijn gebaat bij een doorgaande lijn in het taalonderwijs. Dat vraagt om een doordacht taalbeleid voor de hele school.

De schakelklas ingebed in het taalbeleid in Velsen

Basisschool De Zandloper in Velsen heeft een taalbeleid uitgewerkt voor de hele school, met een ontwikkelingsgerichte visie als uitgangspunt. De school heeft een schakelklas voor groep 0-2. De taalcoördinator bewaakt de afstemming tussen het onderwijs in de schakelklas op het vervolgonderwijs in groep 1-3: 'De tussendoelen voor de onderbouw vormen de basis voor het onderwijs in de schakelklas. In de schakelklas wordt dus gewerkt met dezelfde doelen en volgens dezelfde visie als in de reguliere groep. Het verschil zit vooral in de wijze waarop we met woordenschat omgaan. De leerlingen in de schakelklas krijgen een aanbod vanuit Puk & Ko, woorden uit prentenboeken en andere woorden uit de basiswoordenschat, terwijl we in de reguliere groepen meer bezig zijn met uitbreiding en verdieping van woordbetekenissen. We gebruiken Puk & Ko vooral als bronnenboek en als algemene structuur voor het onderwijsprogramma. We vullen dat aan met veel voorleesactiviteiten, zelfboekjes maken, spelen met letters, oefenen met het onderscheiden van klanken enzovoort.' De schakelklas krijgt dus in feite vorm als een intensieve en uitgebreide variant van het taalbeleid voor de reguliere groep.

De schakelklas als onderdeel van het taalbeleid
De schakelklas maakt deel uit van het schoolbrede taalbeleid en dat vormt dus de belangrijkste basis voor de schakelklas. Het onderwijs in de schakelklas vertoont dan ook veel overeenkomsten met het onderwijs in de reguliere klas. De inhoudelijke accenten in een schakelklas met bijvoorbeeld leerlingen van groep 5 – zoals begrijpend lezen, schooltaal en vaktaal – verschillen niet van de inhoudelijke accenten van de reguliere groep; de didactiek is, net als in de reguliere klas, gebaseerd op inzichten in goed taalonderwijs; en de vorderingen van de leerlingen worden bijgehouden met het leerlingvolgsysteem dat voor alle leerlingen wordt gebruikt. Dit soort zaken is, als het goed is, opgenomen in

het taalbeleid voor de hele school. Tegelijkertijd geeft de schakelklas op een bijzondere manier uitdrukking aan het taalbeleid. Want in vergelijking met de gewone groepen is het onderwijs in de schakelklas intensiever, kleinschaliger, sterker gericht op de taalvaardigheden die essentieel zijn voor schoolsucces en uitgebreid met nieuwe methodieken, activiteiten en materialen. De schakelklas heeft dus zowel elementen uit het schoolbrede taalbeleid als elementen die specifiek zijn voor de schakelklas.

De schakelklas als aanjager van taalbeleid
De ervaringen in de pilotscholen laten zien dat

er door de schakelklas een kern van nieuwe kennis en deskundigheid ontstaat in de school. Via de begeleiding komt veel externe deskundigheid in huis en vaak heeft de schakelklasleerkracht een speciale scholing gevolgd. Door de discussie over de schakelklas is het team zich meer bewust geworden van de taalproblematiek en de mogelijke oplossingen. Die situatie biedt dus een uitgelezen kans om het taalonderwijs en het taalbeleid in de hele school op een hoger plan te brengen. Dan is de schakelklas niet alleen een resultaat van taalbeleid, maar ook een motor om het taalbeleid verder uit te bouwen.

TIP:

- De schooldirectie kan het verspreiden van deskundigheid binnen het team stimuleren door:
- leerkrachten in de schakelklas te laten kijken (collegiale consultatie)
  - leerkrachten gezamenlijk een scholing te laten volgen, bijvoorbeeld in interactief voorlezen (onderbouw), taalgericht zaakvakonderwijs (bovenbouw) of woordenschatdidactiek (hele team)
  - de schakelklasleerkracht (eventueel samen met de externe begeleider) een presentatie of scholing voor het team te laten verzorgen
  - ervoor te zorgen dat het onderwijs in de schakelklas geregeld op de agenda staat van de teamvergadering en de bouwvergadering

3

TAALBELEID TOT STAND BRENGEN

Niet alle scholen beschikken over een uitgewerkt taalbeleid op basis waarvan men beslissingen kan nemen over een schakelklas. Daarom beschrijven we in dit hoofdstuk in hoofdlijnen hoe een taalbeleidsplan tot stand komt.

Onder taalbeleid verstaan we: maatregelen op schoolniveau die leiden tot het bewust onderwijzen en gebruiken van de Nederlandse taal in alle groepen en in alle ontwikkelingsgebieden en vakken. In het taalbeleidsplan worden deze maatregelen opgeschreven. Het plan fungeert als intern document voor het team, met concrete beleidsafspraken en praktische actiepunten voor het omgaan met taal in alle groepen.

Het hele team is betrokken bij het opstellen van het taalbeleidsplan, om te garanderen dat er voldoende draagvlak is voor de uitvoering. Het schrijfwerk wordt gedaan door een klein aantal mensen, meestal een werkgroep taalbeleid, die bestaat uit vertegenwoordigers uit iedere bouw, een lid van de directie en de taalcoördinator en/of intern begeleider. In iedere fase van het proces wordt het tussenresultaat teruggekoppeld naar het hele team.

Het opstellen van een taalbeleidsplan gebeurt in vier stappen (Cohen de Lara, 1999).

Stap 1: HET BESCHRIJVEN VAN DE HUIDIGE SITUATIE

De werkgroep brengt de bestaande situatie in kaart door stukken te analyseren (roosters, leerlinggegevens, en dergelijke), collega's te bevragen (interviews/vragenlijsten) en te observeren in klassen. Dit levert informatie op over:

- schoolprofiel (leerlingpopulatie, taalexpertise

van het team, relatie met VVE, voortgezet onderwijs en andere externe partners)

- het taalonderwijs (methoden/leerlijnen, rooster, aandacht voor taal in de zaakvakken, leerkrachthandelen en didactiek, opvang neveninstromers, zorg voor uitvallers, ouderbetrokkenheid)
- leerlingprestaties (leerlingvolgsysteem, toetsresultaten)

Het is belangrijk om alle teamleden de gelegenheid te geven om hun eventuele zorgen te uiten over het taalonderwijs. Die zorgpunten worden ook opgenomen in de beschrijving.

Stap 2: ORIËNTEREN OP DE GEWENSTE SITUATIE

In deze fase oriënteert het team zich op hoe het taalonderwijs eruit zou moeten zien. De werkgroep verzamelt informatie en organiseert een studiebijeenkomst over effectief taalonderwijs (eventueel in samenwerking met de schoolbegeleidingsdienst). Het team krijgt zo inzicht in:

- effectief taalonderwijs, met name voor kinderen met taalachterstanden
- de doorgaande lijn in het taalonderwijs van groep 1 tot en met groep 8

Vaak wordt dit als een lastige stap ervaren. Wat zijn eigenlijk de kenmerken van effectief taalonderwijs? Welke onderdelen zijn het belangrijkste voor de taalontwikkeling? De volgende twee hoofdstukken van deze brochure beschrijven de belangrijkste zaken in samenhang, vanuit het perspectief van de schakelklas.

De informatie uit deze stap hoeft niet opgenomen te worden in het taalbeleidsplan, maar dient vooral om een geïnformeerde discussie te kunnen voeren bij stap 3.

Stap 3: KIEZEN VAN PRIORITEITEN

In een teamvergadering kiest het team, op basis van de voorgaande stappen, welke zaken als eerste aangepakt gaan worden. Om te voorkomen

dat de discussie 'alle kanten op gaat', heeft de werkgroep een voorstel voorbereid waarin een beredeneerde keuze is gemaakt voor een beperkt aantal prioriteiten. Dat is gebeurd door:

- de huidige met de gewenste situatie te vergelijken
  - vast te stellen welke onderdelen versterking behoeven
  - prioriteiten te kiezen, waarbij vooral de informatie uit stap 2 richtinggevend is
- Dit is de fase waarin de schakelklas naar voren

gebracht kan worden als maatregel om de grote taalachterstand bij een specifieke doelgroep aan te pakken. Er wordt gekozen voor een schakelklasvariant (zie tekstbox) en een leeftijdsgroep. N.B. Het is zaak om, voordat de schakelklas uitgebreid wordt besproken, te verifiëren wat de stand van zaken rond de schakelklas is in de gemeente. De gemeente verleent formeel toestemming voor het inrichten van een schakelklas en financiert een groot deel van de kosten.

Stap 4: VASTSTELLEN VAN HET PLAN

Nadat de keuze voor prioriteiten is gemaakt, werkt de werkgroep per prioriteit een voorstel uit voor concrete actieplannen. Dat gebeurt in overleg met de teamleden, individueel en in vergaderingen. De plannen worden bijgesteld tot iedereen er zijn goedkeuring aan geeft. In ieder actieplan zijn concrete, meetbare doelen opgenomen en een planning voor de korte en langere termijn. Het resultaat van deze stap is:

- (zodanig) een verdere uitwerking van de beschrijving van de huidige situatie en de gekozen prioriteiten
  - een activiteitenplan bij iedere prioriteit
- Als de schakelklas als prioriteit is gekozen, wordt ook daarvoor een activiteitenplan uitgewerkt.

Daarin is opgenomen hoe de school de werving gaat uitvoeren, de leerlingen gaat selecteren, enzovoort (zie voor een stapsgewijze aanpak Hoogeveen & Broekhof, 2006). Nadat het plan formeel in een teamvergadering is vastgesteld, kan de uitvoering van het taalbeleid van start gaan.

Het uitwerken van een taalbeleid dat gedragen wordt door het hele team is een proces dat meer tijd en inspanning vergt dan het overzicht hierboven suggereert. Voor teams die een taalbeleid willen ontwikkelen, is de publicatie *Taalschakels* (Van der Bolt & Aarssen, 2006) een nuttig hulpmiddel. *Taalschakels* beschrijft het proces in detail en bevat een praktisch diagnose-instrument.

Voor- en nadelen van schakelklasvarianten

VOLTIJDSE SCHAKELKLAS

- + • *zeer intensief, dus meer effect*
- *vaste, vertrouwde omgeving voor kinderen*
- *afstemming met reguliere leerkracht alleen aan begin en eind van het schakelklasjaar*

- • *kinderen worden uit hun vaste groep gehaald*
- *kinderen doen een jaar extra (N.B. dit is niet altijd het geval)*

DEELTIJDSCHAKELKLAS

- + • *kinderen houden contact met hun eigen groep*
- *leerkracht kan voor verschillende groepen ingezet worden*

- • *minder intensief, dus minder resultaat*
- *veel overleg met reguliere leerkracht(en)*

SCHAKELKLAS IN DE VERLENGDE SCHOOLDAG

- + • *veel gelegenheid voor 'levensechte' ervaringen*
- *kinderen blijven ingeschreven bij eigen school, ook als de activiteiten op een andere school plaatsvinden*

- • *minder intensief, dus minder resultaat*
- *samenwerking met buitenschoolse partners vraagt veel afstemming*

4

WOORDENSCHAT IN DE SCHAKELKLAS

We hebben al eerder gewezen op het belang van een doorgaande lijn in het taalonderwijs aan alle groepen. In hoofdstuk 4 en 5 beschrijven we de accenten in het onderwijs in de schakelklas binnen de doorgaande lijn op het gebied van woordenschat en lezen. Voor die twee onderdelen is gekozen omdat dit de onderdelen zijn waar de leerlingen vaak de meeste moeite mee hebben en die bovendien cruciaal zijn voor een voorspoedige schoolcarrière. Daarom vormen ze de *inhoudelijke kern van het taalbeleid*.

We beginnen met de doorgaande lijn in het woordenschatonderwijs. Het onderstaande schema geeft weer welke onderdelen van de woordenschat in verschillende fasen van het basisonderwijs centraal dienen te staan. De peuterspeelzaal en het voortgezet onderwijs zijn ook in het schema opgenomen, zodat duidelijk wordt hoe de basisschool zelf deel uitmaakt van een doorgaande lijn peuterspeelzaal-basisschool-voortgezet onderwijs.

SCHAKELKLAS GROEP 0-2

Pilotscholen die voor deze leeftijdsgroep hebben gekozen geven als reden dat zij de achterstanden van de kinderen zo vroeg mogelijk willen aanpakken, zodat zij snel op een hoger niveau kunnen meedraaien op school. Uitbreiding van de woordenschat heeft daarbij de grootste prioriteit. De leerkrachten kiezen daarbij vooral woorden uit de basiswoordenschat (de 6000 meest voorkomende woorden in het Nederlands), omdat beheersing van de basiswoordenschat nodig is om uiteindelijk succesvol te kunnen doorstromen naar de bovenbouw. Deze woorden zijn bijvoorbeeld te vinden in de *Nieuwe streeflijst woordenschat voor 6-jarigen* (Kohnstamm e.a., 1999).

Veel schakelklasleerkrachten gebruiken een VVE-programma als basis voor het werken aan woordenschat en vullen dit aan met materialen uit andere programma's of methoden, zelfgemaakte materialen en materialen uit de bibliotheek. Zo zorgen ze ervoor dat de kinderen veel woorden krijgen aangeboden, dat die woorden in verschillende contexten geleerd worden en dat er aandacht is voor zowel inhoudswoorden als functiewoorden.

De schakelklasleerkrachten stimuleren de woordenschat in geplande activiteiten, zoals voor-

lezen, en in spontane situaties, zoals dagelijkse routines en fantasie- en constructiespel. Ze gebruiken daarbij zoveel mogelijk een interactieve

didactiek, waarbij de kinderen veel ruimte krijgen om op de leerkracht en op elkaar te reageren. Op een aantal pilotscholen wordt dit systematisch aangepakt met de methodiek van de Taallijn. De leeromgeving wordt verrijkt met letters, woorden, pictogrammen op voorwerpen en aan de muur.

Woordenschatdidactiek

De 'viertakt' (Van der Nulft & Verhallen, 2002) is een effectieve didactiek om kinderen nieuwe woorden aan te leren. De aanpak omvat vier stappen: voorbereiden (aandacht voor de woorden wekken), semantiseren (uitleggen), consolideren (zorgen dat de betekenis beklijft) en controleren. De viertakt is geschikt voor leerlingen van alle leeftijden en wordt dan ook bij verschillende jaargroepen gebruikt, zoals groep 3 in de schakelklas in Vlaardingen, groep 3-5 in Hoogeveen, de Taalschool voor neveninstromers in Utrecht en de kopklassen in Arnhem en Enschede.

SCHAKELKLAS GROEP 3-6

Pilotscholen die hebben gekozen voor een schakelklas in de middenbouw geven daarvoor als belangrijke reden dat zij merken dat de leerlingen onvoldoende profiteren van het onderwijs, omdat hun leesvaardigheid tekortschiet. Het woordenschatonderwijs staat bij deze groep daarom ten dienste van het lezen met begrip (in alle vakken). Als er in een schakelklas leerlingen uit de groepen 3 en 4 zitten, moet er zeker nog

aandacht zijn voor de basiswoordenschat. Maar ook voor leerlingen uit groep 5 en 6 kan onderwijs in de basiswoordenschat noodzakelijk zijn. Naast zelf ontworpen projecten om woorden aan te leren, gebruiken de meeste pilotschakelklassen een moderne taalmethode. Dat is een goede keuze, want op die manier is verzekerd dat de leerlingen veel woorden uit de basiswoordenschat systematisch krijgen aangeboden. Vanaf groep 5 wordt de schooltaal steeds belangrijker. Dit zijn woorden waar de zaakvakteksten vol mee staan: wegens, in tegenstelling tot, overwegend, waarnemen, betreffen. Het zijn formele woorden, die vooral in geschreven taal voorkomen. Ze zijn belangrijk voor alle vakken, maar omdat het geen 'vaktaalwoorden' zijn, worden ze nog wel eens over het hoofd gezien, terwijl ze voor het begrip van de instructie van cruciaal belang zijn. Het gaat om ongeveer 800 woorden. De 500 meest voorkomende dienen in de basisschool aangeboden te worden. Verschil-

lende leerkrachten in de pilotschakelklassen gebruiken hiervoor het bekende Posterproject. Ook in taalgericht zaakvakonderwijs komen schooltaalwoorden aan bod. Dat betekent dat het zaakvakonderwijs wordt benut om de taalontwikkeling van de leerlingen te versterken. Wat in de taalles is aangeleerd wordt gebruikt in de zaakvakles *en andersom*. Zo komt ook de zaakvakles ten goede aan de taalontwikkeling van de kinderen.

SCHAKELKLAS GROEP 7-8

De pilotscholen die een schakelklas in de bovenbouw hebben ingericht, noemen daarvoor als reden dat sommige kinderen door taalachterstand dreigen door te stromen naar een type voortgezet onderwijs dat eigenlijk onder hun niveau ligt. Het onderwijs staat daarom sterk in het teken van de voorbereiding op het voortgezet onderwijs.

Soms is in deze groepen ook nog aandacht nodig voor de basiswoordenschat, maar het accent ligt vooral op de schooltaalwoorden, die zo belangrijk zijn voor het voortgezet onderwijs. Ook hier wordt Het Posterproject ingezet.

Om schooltaalwoorden te leren en om de overige woordenschat flink uit te breiden, wordt er veel gelezen. Pilotschakelklassen in de bovenbouw gebruiken daarvoor een groot aanbod van verhalende en informatieve teksten uit zaakvakmethoden, kranten, tijdschriften en van het internet. Ook wordt veel gebruik gemaakt van informatieve televisieprogramma's (vooral Klokhuis en Jeugdjournaal). De leerlingen leren zo andere woorden dan de woorden die op school gangbaar zijn en ze ontwikkelen kennis van de wereld die ze in het voortgezet onderwijs hard nodig zullen hebben.

Ten slotte is er in de hoogste groepen veel aandacht voor woordleerstrategieën en het zelfstandig gebruik van naslagwerken. Het oefenen met zelfstandig werken hoort duidelijk bij de voorbereiding op het voortgezet onderwijs.

Taal in wereldoriëntatie in Hoogeveen

De schakelklas in Hoogeveen heeft leerlingen uit groep 3, 4 en 5 en neveninstromers. De leerkracht verweeft het taalonderwijs en wereldoriëntatie door te werken aan de hand van thema's uit de nieuwe taalmethode Taal op Maat. Zij stelt voor ieder thema een themakist samen met voorwerpen, prentenboeken, informatieve boeken, spelletjes en dergelijke. De kist rond het thema 'het lichaam' bevat bijvoorbeeld boekjes over het lichaam, prentenboeken, een spiegel, een thermometer en een dokterskoffertje. De kinderen werken een periode aan opdrachten rond het thema, zoals knutselopdrachten, memory, verhalen schrijven en presentaties doen. Deze invulling van het werken met thema's maakt het mogelijk om taal en wereldoriëntatie te integreren en geeft kinderen bovendien de gelegenheid om binnen een gezamenlijk kader op hun eigen niveau bezig te zijn. Ook doen de oudere leerlingen binnen het thema geregeld iets samen met de jongere kinderen.

DE DOELEN VAN HET WOORDENSCHATONDERWIJS

Uiteindelijk gaat het er om dat de leerlingen bij de overgang naar het voortgezet onderwijs het volgende hebben bereikt:

- Leerlingen begrijpen 15.000 woorden, waaronder inhoudswoorden, functiewoorden en veel voorkomende uitdrukkingen.
- Leerlingen gebruiken hiervan in ieder geval de basiswoordenschat.
- Leerlingen begrijpen 500 schooltaalwoorden.
- Leerlingen kunnen verschillende woordleerstrategieën toepassen (afleiden, opzoeken, vragen aan een ander, controleren).

Voor het formuleren van specifieke doelen voor een schakelklas voor een bepaalde leeftijdsgroep gebruikt men vaak de niveau-aanduidingen uit leerlingvolgsystemen, bijvoorbeeld:

- Ten minste 70% van de leerlingen scoort aan het einde van het schakeljaar een niveau hoger op de Citotoets Leeswoordenschat.
- Van ten minste 50% van de kinderen stijgt de didactische leeftijd met minimaal 5 maanden (DLE-score Schlichting test voor Taalproductie).

TIP:

Kies voor de schakelklas een andere methode dan die in het reguliere onderwijs wordt gebruikt, om te voorkomen dat leerlingen straks in de gewone groep weer dezelfde lessen krijgen. Overlap in aangeboden woorden is minder een probleem, omdat herhaling goed is voor het onthouden van de woorden en voor verdieping van de woordkennis.

5

LEZEN

IN DE SCHAKELKLAS

Ook op het gebied van lezen loopt er een doorgaande lijn door de school, die de basis vormt voor de aanpak in de schakelklas. De doorgaande lijn is een voortzetting van de aanpak op de peuterspeelzaal en werkt toe naar de benodigde leesvaardigheid in het voortgezet onderwijs.

SCHAKELKLAS GROEP 0-2

Bij deze jonge kinderen ligt de nadruk op het begrijpend luisteren en de voorbereiding op het lezen in groep 3. De term ‘begrijpend luisteren’ verwijst naar het luisteren naar een (voorgelezen) verhaal. Dat legt mede de basis voor het latere begrijpend lezen. Kinderen leren bijvoorbeeld dat de titel en de afbeeldingen iets zeggen over het verhaal en ze krijgen inzicht in de structuur van verhalen. Voorlezen stimuleert bovendien de beginnende geletterdheid. Dat betekent dat kinderen bijvoorbeeld leren dat je in het Nederlands leest van links naar rechts, dat letters een klank weergeven en dat groepjes letters een woord vormen. Daarmee wordt een goede basis gelegd voor het technisch lezen. In alle pilotklassen voor deze groep neemt het voorlezen dan ook een centrale plaats in. Overal

De Taallijn in Achtkarspelen

De basisscholen It Twaspan en De Reinbôge in gemeente Achtkarspelen hebben een schakelklas voor kinderen uit groep 1 en 2. Het onderwerp begrijpend luisteren wordt ingevuld met behulp van de Taallijn. De Taallijn biedt een planmatige (cyclische) aanpak voor het voorlezen aan jonge kinderen. De leerkracht leest een prentenboek herhaald voor, over een periode van twee weken, waarbij zij steeds meer nadruk legt op het begrijpen en verwoorden van de verhaallijn. Aan het einde van een voorleescyclus van twee weken moeten kinderen zelf het prentenboek kunnen ‘voorlezen’. Met het oog op de doorgaande lijn zijn ook de leidsters van de peuterspeelzaal geschoold in de Taallijn.

wordt een interactieve didactiek gebruikt en naar aanleiding van de voorgelezen verhalen worden allerlei verwerkingsactiviteiten georganiseerd die voorbereiden op lezen en schrijven, zoals een uitnodiging of brief ‘schrijven’.

Er is ook veel aandacht voor fonemisch bewustzijn en letterkennis, omdat die van groot belang zijn als voorbereiding op het technisch lezen. De leerkrachten in de pilotscholen werken systematisch met rijmpjes, liedjes en woordklankspelletjes. Aan letterkennis wordt vooral aandacht besteed in verwerkingsactiviteiten na het voorlezen: zelfgemaakte boekjes, ABC-muur, knutselactiviteiten met woorden en letters.

SCHAKELKLAS GROEP 3-6

Oefening in technisch lezen krijgt veel aandacht bij schakelklasleerlingen vanaf groep 3. Dat is terecht, want een goede technische leesvaardigheid is de belangrijkste voorwaarde voor begrijpend lezen en daarmee voor succes in de schoolloopbaan. De schakelklas biedt een goede omgeving om leerlingen extra aandacht te geven. Veel leerkrachten gebruiken daarvoor (elementen uit) het model van directe instructie (zie Vernooy, 2003).

Voor het begrijpend lezen zoeken de leerkrachten motiverende teksten uit bronnen binnen en buiten de school. Ook bij het begrijpend lezen wordt veel interactief gewerkt, bijvoorbeeld door het onderwerp voorafgaand aan het lezen eerst klassikaal te bespreken. Om de ontwikkeling van het strategisch lezen te bevorderen, krijgen de leerlingen veel gelegenheid om met elkaar en met de leerkracht te praten over wat ze lezen. Bij de zaakvakken letten de leerkrachten niet alleen op de vakinhoud, maar ook op taalaspecten die begrip in de weg kunnen staan. Het studierend lezen bereidt leerlingen voor op het omgaan met teksten in het voortgezet onderwijs. De leerlingen leren strategieën om de essentie uit teksten te halen, teksten te onthouden, op teksten te reflecteren en teksten te gebruiken voor eigen doeleinden.

Taal in de zaakvakken in Amsterdam

Basisschool De Ster in Amsterdam heeft een schakelklas voor leerlingen uit groep 6 en 7. In de schakelklas wordt het zogenoemde periodenonderwijs toegepast. Dat betekent dat er twee weken lang aan één zaakvak wordt gewerkt. Men heeft hiervoor gekozen om een sterke samenhang te realiseren binnen een thema en tussen het taal- en zaakvakonderwijs. Verscheidene taalvaardigheden worden zo vanuit de zaakvakken aangeboden. Dat geldt vooral voor informatieverwerking, maar ook (deels) voor spreken en luisteren, leesbeleving en stellen.

SCHAKELKLAS GROEP 7-8

De hierboven beschreven aanpak voor begrijpend en studerend lezen en taalgericht zaakvakonderwijs wordt ook uitgevoerd in schakelklassen met leerlingen uit groep 7 en 8. Het niveau van de teksten komt steeds dichterbij het niveau van de brugklas. Paul Stassen (2006), begeleider van een Utrechtse kopklas, bevestigt het belang van begrijpend en studerend lezen voor de kopklas en wijst erop dat kopklasleerlingen veel teksten moeten lezen en moeten

leren om die teksten effectief aan te pakken. Hij noemt ook het bekijken en bespreken van Nederlandse televisieprogramma's als een manier om de kennis van de wereld van de leerlingen te versterken – kennis die zij hard nodig hebben bij het begrijpend lezen.

DE DOELEN VAN HET LEESONDERWIJS

De schakelklas moet er uiteindelijk aan bijdragen dat bij alle leerlingen aan het einde van de basisschool de volgende doelen bereikt zijn:

Technisch lezen

- Leerlingen lezen teksten met voldoende snelheid en nauwkeurigheid om tekstbegrip mogelijk te maken.
- Leerlingen lezen verhalen voor op een begrijpelijke en aantrekkelijke manier.

Begrijpend en studerend lezen

- Leerlingen begrijpen verhalend proza, poëzie en informatieve teksten.
- Leerlingen kunnen bij het lezen onderscheid maken tussen feit, mening en fictie.
- Leerlingen kunnen hun leesgedrag plannen, sturen en evalueren.
- Leerlingen passen bij het lezen verschillende strategieën toe.
- Leerlingen kunnen informatie vinden in naslagwerken en op internet.
- Leerlingen kunnen grafisch weergegeven informatie interpreteren (grafieken, tabellen).

Voor het formuleren van specifieke doelen voor een schakelklas voor een bepaalde leeftijdsgroep verwijst men vaak naar niveauaanduidingen uit leerlingvolgsystemen en tests, bijvoorbeeld:

- Ten minste 80% van de kinderen heeft aan het einde van het schakeljaar AVI-niveau 5 bereikt.
- Aan het einde van het schakeljaar scoort ten minste 75% van de leerlingen een niveau hoger op Toets Begrijpend Lezen van Cito.

De doorgaande lijn lezen

peuterspeelzaal

*begrijpend luisteren
beginnende geletterdheid*

groep 0-2

*begrijpend luisteren
beginnende geletterdheid
fonemisch bewustzijn*

groep 3-6

*leren lezen
vroege aanpak leesproblemen
begrijpend en studerend lezen
taalgericht zaakvakonderwijs*

groep 7-8

*begrijpend en studerend lezen
taalgericht zaakvakonderwijs*

voortgezet onderwijs

*studerend lezen
taalgericht vakonderwijs*

6

NAZORG: EEN ZORG VOOR TAALBELEID

Al eerder hebben we opgemerkt dat niet alle pilotscholen zich tijdig realiseerden dat kinderen die de schakelklas verlaten nog een vorm van nazorg nodig kunnen hebben. Uit eerdere ervaringen met schakelklassen blijkt dat de prestaties van de kinderen een terugval kunnen vertonen wanneer die nazorg ontbreekt. Bovendien slagen niet alle leerlingen erin om hun taalachterstand in één jaar tijd volledig in te lopen. Dat geldt met name (maar niet alleen) voor nieuwkomers, voor wie een jaar intensief taalonderwijs vaak niet voldoende is om probleemloos te kunnen meedraaien in het reguliere onderwijs.

De auteurs van de brochure *Nazorg bij schakelklassen* (Spijkerboer & Van Bruggen, 2006) stellen terecht dat nazorg begint bij voorzorg. Ook een doordacht taalbeleid is een vorm van voorzorg die de overgang naar het reguliere onderwijs kan versoepelen. Dat betekent dat de school al tijdens de voorbereiding van de schakelklas nadenkt over de wijze waarop het onderwijs in de schakelklas wordt verbonden met het onderwijs in de volgende groep(en). De overdracht van de schakelklasleerkracht naar de leerkracht in de reguliere groep is daarbij een belangrijk aandachtspunt. Dat verschilt overigens per type schakelklas. Bij de deeltijdvariant, waarbij leerlingen een gedeelte van het onderwijs in hun reguliere groep blijven volgen, zal er het hele jaar door regelmatig contact (moeten) zijn tussen de leerkrachten in de beide klassen. Bij de voltijdvariant is regelmatig contact minder belangrijk en is de overdracht geconcentreerd in het laatste gedeelte van het schooljaar. Bij de schakelklas in de verlengde schooldag zal nazorg veel minder aandacht vragen, omdat de kinderen onder schooltijd in hun reguliere groep

zitten, zodat de overdracht ook deel uitmaakt van de reguliere overgangprocedures.

Om de nazorg goed te regelen worden in ieder geval de volgende onderwerpen opgenomen in het activiteitenplan voor de schakelklas, dat deel uitmaakt van het taalbeleidsplan:

1. het doorgeven van leerlinggegevens aan de ontvangende leerkrachten (dit verdient extra aandacht bij een schakelklas als wijkvoorziening of gemeentelijke voorziening)
2. de afstemming van het onderwijsprogramma in de schakelklas op het vervolgonderwijs in de reguliere groep (goed voorbereidend, maar niet precies dezelfde stof)
3. de voorbereiding van de leerkrachten in de ontvangende groep (met informatie en deskundigheid)

Nazorg in Vlaardingen

Basisschool De Westwijzer in Vlaardingen heeft een schakelklas na groep 2. Tijdens de uitvoering in het eerste jaar werden de taalcoördinator en de leerkracht begeleid door de schoolbegeleidingsdienst. De schakelklas is een succes: alle kinderen stromen door naar groep 4. De begeleiding gaat zich deels richten op de leerlingen in groep 4 die uit de schakelklas afkomstig zijn (extra taalondersteuning) en deels op de leerkrachten in groep 4. De leerkrachten krijgen vooral begeleiding op het gebied van interactief onderwijs. Op deze manier wordt een adequate nazorg gerealiseerd en wordt de nieuwe deskundigheid verder in de school verspreid.

7

BONDGENOTEN BIJ TAALSTIMULERING IN DE SCHAKELKLAS

In de drukte die de organisatie van een schakelklas met zich meebrengt, wordt nog wel eens vergeten dat de school er niet alleen voor staat als het gaat om het versterken van de taalvaardigheid van de leerlingen. Partners buiten de school kunnen ook een belangrijke bijdrage leveren. Vooral voor de schakelklas in de verlengde schooldag zijn buitenschoolse partners belangrijk. De samenwerking met de buitenschoolse partners wordt ook beschreven in het activiteitenplan voor de schakelklas.

TIP:

- Neem bibliotheekbezoek op in het onderwijsprogramma van de schakelklas.
- Vraag de bibliotheek om boeken en materialen te leveren bij thema's en projecten.
- Vraag de bibliotheek om een bibliotheek-introductie voor ouders te verzorgen.
- Laat de bibliotheek een voorstel doen voor een structureel leesbevorderingsprogramma op school.

DE SCHOOLBEGELEIDINGSDIENST

De schoolbegeleidingsdienst is de meest voor de hand liggende partner om de schakelklas inhoudelijk te begeleiden. Bij schoolbegeleiders is veel kennis aanwezig van methodieken en materialen voor het bevorderen en toetsen van de taalontwikkeling. Zij kunnen adviseren bij de keuze van materiaal, coachen op de werkvloer en ondersteunen bij de evaluatie.

DE BIBLIOTHEEK

Als kinderen een jaar lang een kwartier per dag vrij lezen, breiden ze hun woordenschat gemiddeld uit met ongeveer 1000 woorden (Krashen, 1993). Dat is een enorme winst voor kinderen die juist op het gebied van woordenschat achterlopen. Het is dus zaak om het lezen in de vrije tijd flink te stimuleren. De bibliotheek kan daar een goede rol bij spelen. Toch zijn er maar weinig pilotscholen die de inbreng van de bibliotheek goed benutten.

OUDERS

Alle schakelklasscholen hebben de rol van de ouders opgenomen in hun plan. De intensiteit waarmee de scholen de ouders betrekken bij de schakelklas loopt uiteen van informatie-bijeenkomsten en de reguliere tien-minuten-gesprekken tot een intensieve cursus voor ouders waarbij ouders de opdracht krijgen om thuis activiteiten te ondernemen die aansluiten bij de activiteiten in de schakelklas. In het algemeen blijkt dat de ouders zich graag laten betrekken bij het onderwijs en bereid zijn hun best te doen om hun kind extra te helpen.

BUITENSCHOOLE INSTELLINGEN

Samenwerking met buitenschoolse partners is extra belangrijk als de schakelklas wordt georganiseerd in de verlengde schooldag. Het is immers niet goed voorstelbaar dat de school zelfstandig een compleet programma opstelt voor deze schakelklasvariant. De meest voor de

TIP:

- Een kans die lijkt te blijven liggen is het stimuleren van het interactief voorlezen thuis. Uit ervaringen buiten de schakelklassen blijkt dat ouders hier vaak wel enthousiast voor te krijgen zijn. Voor schakelklassen kinderen kan dat een grote extra winst betekenen.
- Een voorbeeld van een goed programma voor ouderbetrokkenheid bij het leren lezen in groep 3 is Overstap; een goed voorbeeld van een meer algemeen programma is Hecht.

hand liggende partners zijn instellingen die ook zelf een educatief karakter hebben en die geschikt zijn voor een uitstapje in het kader van een bepaald thema (bijvoorbeeld de kinderbeoerderij) of die een kant-en-klaar activiteiten-aanbod hebben (bijvoorbeeld de instelling voor cultuureducatie). Maar ook andere typen instellingen en zelfs bedrijven kunnen benaderd worden voor een bezoek door schakelklasleerlingen, zoals het bejaardenhuis, de brandweer, of de bakker.

Aandacht voor taal in de verlengde schooldag

<i>Keuze van activiteiten</i>	<ul style="list-style-type: none"> • <i>voorrang voor talige activiteiten (toneel, kinderpersbureau etc.)</i>
<i>Taal binnen activiteiten</i>	<ul style="list-style-type: none"> • <i>groepsgesprekken</i> • <i>gespreks- en schrijfpdrachten</i> • <i>presentatie voorbereiden en uitvoeren</i>
<i>Gedrag docent</i>	<ul style="list-style-type: none"> • <i>bewust omgaan met eigen taalaanbod</i> • <i>gelegenheid geven voor taalproductie door leerlingen</i> • <i>effectief feedback geven</i>
<i>Koppeling binnen- en buitenschools leren</i>	<ul style="list-style-type: none"> • <i>producten gebruiken in de klas</i> • <i>werken aan producten in de klas</i> • <i>(deel)activiteiten overnemen in het lesprogramma</i>

Gezien de doelstelling van de schakelklas is het raadzaam om de voorkeur te geven aan activiteiten die:

- zich goed lenen voor taalstimulering
- een koppeling met het binnenschoolse leren mogelijk maken
- worden uitgevoerd door docenten die bereid zijn om expliciet aandacht te geven aan taalstimulering (zie ook Broekhof, 2003)

LITERATUUR

Bolt, Lilian van der & Jeroen Aarssen (2006), *TaalSchakels: handreiking en diagnose-instrument voor schoolbreed taalbeleid*. Utrecht: Sardes. Te downloaden van www.sardes.nl.

Broekhof, Kees (2006), *De Schakelklas: een nieuwe rol voor gemeenten en schoolbesturen*. Utrecht: Sardes. Te downloaden van www.schakel-klassen.nl.

Broekhof, Kees (2003), 'Alles uit de kast: taalstimulering in de brede school'. *Didaktief & School*, nr. 1-2, pag. 22-34. Te downloaden van www.sardes.nl.

Cohen de Lara, Hans e.a. (1999), *De Route: een leidraad voor het schrijven van een taalbeleidsplan voor scholen voor primair en voortgezet onderwijs*. Utrecht: Gemeente Utrecht, Dienst Maatschappelijke Ontwikkeling.

Cohen de Lara, Hans (1999), *Het Kompas: accenten in de taalleerlijn voor achterstandsl leerlingen van 2 tot 16 jaar*. Utrecht: Gemeente Utrecht, Dienst Maatschappelijke Ontwikkeling.

Hoogeveen, Karin & Kees Broekhof (2006), *De Schakelklas: een stapsgewijze aanpak*. Utrecht: Sardes. Te downloaden van www.schakel-klassen.nl.

Kohnstamm, G.A., M. Lejaegere & A.M. Schaerlaekens (1999), *Streeflijst woordenschat voor 6-jarigen*. Lisse: Swets & Zeitlinger.

Krashen, Stephen (1993), *The power of reading: insights from the research*. Englewood: Libraries unlimited.

Nulft, Dirkje van der & Marianne Verhallen (2002), *Met woorden in de weer: praktijkboek voor het basis-onderwijs*. Muiderberg: Coutinho.

Spijkerboer, Dirma & Alinda van Bruggen (2006), *Nazorg in schakelklassen: succesvol verder in het onderwijs*. Den Haag: Zunderdorp Beleidsadvies & Management. Te downloaden van www.schakel-klassen.nl.

Stassen, Paul (2006), 'De kopklas als schoolvoorbeeld van een schakelklas'. *JSW*, 90, pag. 32-35. Te downloaden van www.schakel-klassen.nl.

Vernooy, Cees (2003), 'Het BOV-interventieproject: beginnend lezen en omgaan met verschillen.' Te downloaden van www.cps.nl.

Colofon

Uitgave

VNG

Tekst & Samenstelling

Sardes: Kees Broekhof en Hans Cohen de Lara
i.s.m. Karin Hoogeveen

Vormgeving

Dvada, Utrecht

Drukwerk

USP bv, Utrecht

Fotografie, met dank aan:

Broederschool, Heerlen
Het Zwanenbos, Zoetermeer
De Zandloper, Velsen

Deze brochure is ook beschikbaar op:
www.schakel-klassen.nl

Deze uitgave is financieel mogelijk gemaakt
door het Ministerie van OCW

ISBN: 90-77737-08-1

Utrecht, augustus 2006

© 2006 VNG en Sardes

Niets van deze uitgave mag verveelvoudigd worden, op wat voor wijze dan ook, of opgeslagen worden in een gegevensbestand zonder voorafgaande schriftelijke toestemming.

Oberon

ONDERZOEK & ADVIES

POSTBUS 1423
3500 BK UTRECHT

TEL. : 030 - 230 60 90

FAX : 030 - 230 60 80

E-MAIL : INFO@OBERON-O-A.NL

INTERNET : WWW.OBERON-O-A.NL

Vereniging van
Nederlandse Gemeenten

POSTBUS 30435
2500 GK DEN HAAG

TEL. : 070 - 373 83 93

FAX : 070 - 363 56 82

E-MAIL : INFORMATIECENTRUM@VNG.NL

INTERNET : WWW.VNG.NL

POSTBUS 2357
3500 GJ UTRECHT

TEL. : 030 - 232 62 00

FAX : 030 - 233 30 17

E-MAIL : SECRETARIAAT@SARDES.NL

INTERNET : WWW.SARDES.NL